

Проведене дослідництво впливу на формування системи освіти України з позиції родинних службових і благодійних дій, вивчення літератури за темою дає підставу для висновку про існування спільної родинної і темпоральної платформи. Вивчення активної функціонально-раціональної просвітньої діяльності родини Розумовських дало змогу зробити висновок, щодо виховання активного, творчого покоління виходячи з єдиного методологічного підходу, який можна позначити як «раціональний».

У сучасних умовах, виходячи з культурно-антропологічного і суспільно-педагогічного підходів можемо визначати наступні висновки: - нащадки Розумовських приймали активну участь в формуванні просвіти, як системи в Україні і в другій половині дев'ятнадцятого сторіччя мета була досягнена; - твори вихованого в умовах поважання просвіти, благочинності О.К.Толстого були прийняті до програми навчальних закладів різного рівня вже в другій половині XIX сторіччя; – всі навчальні заклади, в праці яких приймали участь нащадки Розумовських працюють і в XXI сторіччі.

Розвиток культури, а особливо культури комунікації, займає в підготовці професійних вчителів, перекладачів, особливо місце, подібне до того, яке вивчення мови займає при свідомому підвищенні якості професійної підготовки.

Значимість використання порівняльного розгляду текстів в навчальному процесі реалізує завдання формування, навчання та інформування культурі, без кожного з аспектів якої не може відбутися справжній перекладач. Використання в практичних заняттях поетичних матеріалів Олексія Костянтиновича Толстого (оригінали текстів віршів і текстів-переказів О.К.Толстого) показали свою актуальність в умовах підготовки майбутніх перекладачів або виконання самого акту перекладу.

Дослідження в області лінгвопедагогіки, комунікативної лінгвістики, міжкультурної комунікації, лінгвокультуралізму, перекладознавства, навчання перекладу і багато інших сприяють реалізації якісного акту іншомовного спілкування, тобто діалогу, який веде до позитивного існування людства [2; 6, с.35-36].

Проведений теоретичний і практичний аналіз показав, що формуванню освіти України в XIX сторіччі, як системи сприяли умови і задачі її економічного розвитку; соціально-культурні умови України в XIX сторіччі потребували покоління з вищим просвітним рівнем; високий демографічний підйом в XIX сторіччі; високий рівень благодійницької праці.

Список використаних джерел

1. Батурко Ф.Ф. Историко-экономический очерк Мглинского края. Полтавский институт благородных девиц. URL: <http://www.mglin-krai.ru/mglin-shkola/277-programmy-dlya-postupayushchikh-v-poltavskij-institut-blagorodnykh-devits>.
2. Валеєв А.А. Историко-культурный опыт педагогики свободы: монография/ науч.ред. З.Г.Нигманов. Казань: ТГУПУ, 2007. 229 с.
3. Генеалогический форум ВГД. Полтавський інститут шляхетних дівчат. 2011. С.1-4. URL : <http://forum.vgd.ru/1410/34768/all.htm>
4. История педагогики: курс лекций/ учеб. пособие. К., 2004. 171с. URL: <https://banauka.ru/67.html> (дата звернення: 19.01.2019).
5. Копытцева,Н.М. Аксиологический аспект биографии А.К.Толстого. Вестник НГУ им. Ярослава Мудрого, № 39, 2006. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/aksiologicheskiy-aspekt-biografii-a-k-tolstogo> (дата звернення: 20.01.2014).
6. Ferguson, H. Manual for multicultural education. Yarmouth, Maine, 1987. 60 p.
7. Майков П. М. Разумовский, Кирилл Григорьевич // Русский биографический словарь: в 25 томах. – СПб. – М., 1896-1918. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki>
8. Субтельний О. Україна історія. Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; Вст.ст. С.В.Кульчицького. Київ, 1991. 512с.
9. Толстой А.К. Собр. Соч.: в4т./ Вступ. ст. и примеч. И.Ямпольского.Т.1, М., 1964. 800 с.
10. Толстой А.К. Против течения: сборник. сост. В.Т.Кабанов. М., 1997. – 472 с.
11. Эткинд Е. Против течения. О патриотизме А.К.Толстого. Журн. «Звезда». – СПб., 1991. – №4. – С.180-188.

УДК 159.923.5:177.61-055.2

Зубенко Олеся Михайлівна

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ВПЛИВ РАНЬОГО ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ НА ЯКІСТЬ ПАРТНЕРСЬКИХ СТОСУНКІВ У ЖІНОК

Стаття присвячена проблемі взаємозв'язку інфантильного травматичного досвіду особистості із особливостями побудування партнерських стосунків у період дорослості. Дослідження реалізовано на вибірці молодих жінок. Результати роботи засвідчують провідні аспекти раннього травматичного досвіду у сучасних жінок. Встановлено зв'язки ранніх дезадаптивних схем зі стилями побудування міжособистісних стосунків: злиття, сепарація та близькість, а також показниками якості стосунків: напруженості, відчуженості, агресивності й конфліктності.

Ключові слова: емоційний травматичний досвід, ранні дезадаптивні схеми, партнерські стосунки.

Актуальність. Поточна ситуація, яка склалася у соціокультурному просторі України характеризується високим ступенем напруження й конфліктності. У зв'язку з цим значний прошарок українського суспільства відчуває постійний вплив психотравмуючих чинників, що призводить, в багатьох

випадках, до різних негативних медико-соціально-психологічних наслідків [8]. Так, Д.О. Мангубі [7] відзначає, що останніми роками зростає кількість невротичних розладів на кшталт нав'язливі розлади, страхи або панічні атаки, а за даними ВОЗ Україна посідає перше місце у Європі за кількістю осіб з депресивними розладами [5]. Окрім медико-психологічної проблематики на сьогодні відзначаються й порушення різних аспектів особистісного функціонування та психологічного благополуччя. О.С. Кочарян зі співавторами [6] розглядає цілу низку нових феноменів: девальвація дорослості, інфантилізація, «change-ager», або молодіжний стиль життя (навіть у віці 50+), нарцисизм й дефіцитарність смислового екзистенціалу. Наслідками цього стають труднощі у побудуванні сім'ї та стійких міжособистісних стосунків, досягненні особистісної зрілості, формуються різні шляхи втечі від реальності, зокрема, шляхом адиктивної реалізації тощо.

Разом із тим, шляхи подолання психологічної травматизації та її наслідків вбачаються не тільки у роботі із актуальними травматичними станами, а й тими психологічними ланками, що модулюють або кристалізують «травматичний контур функціонування» [6, 9]. Концептуалізація цього простору полягає у розгляді таких феноменів як «ранні дитячі спогади» (А. Адлер [1]), когнітивно-перцептивна модель (А.Р. Брюн [10]), емоційна схема (Л. Грінберг, Р. Елліотт [11, 12]), ранні дезадаптивні схеми (Дж. Янг [13, 15]). Емпіричні підтвердження такого підходу представлено у роботах щодо алкогольної адикції у підлітків [3], структури травматичного емоційного досвіду демобілізованих учасників АТО [9], розвитку інтернет-залежностей, впливу на психологічне благополуччя та вибір шлюбного партнера [4] тощо.

Таким чином, перспективним напрямком дослідницької роботи є вивчення впливу раннього травматичного досвіду на актуальні аспекти функціонування особистості.

Аналіз проблеми. Проблематика інфантильного травматичного досвіду традиційно розглядається у психоаналітичному підході. В концепції А. Адлера [1] формування стилю життя людини концептуалізовано як унікальне поєднання рис, особливостей поведінки та звичок, що визначають неповторну картину існування, базою якої слугує система ранніх спогадів людини. Ранні спогади – це початок автобіографії, оскільки в них виражено базисні життєві установки людини, основні труднощі й спосіб їх подолання, міститься фундаментальна оцінка самого себе. Звісно, ранні дитячі спогади виникають як фіксація значущих подій, які найчастіше фіксують травматичні переживання дитинства: покинутість, зрада, біль тощо.

Пізніше А.Р. Брюн [10] розробив когнітивно-перцептивну модель, в якій синтезував погляди А. Адлера, уявлення щодо автобіографічної пам'яті та ідеї когнітивної психології. Він припустив, що у людей протягом життя формуються стійкі набори ідіосинкразичних схем, які складаються з основних переконань, потреб, страхів та інтересів. Ці схеми відображають ставлення до світу, інших людей і самого себе. Вони фіксуються в пам'яті і працюють таким чином, що нова інформація, яка не відповідає існуючим схемами, не зберігається. Автобіографічні спогади опиняються структурованими навколо цих схем і визначають шлях сприйняття та інтерпретації навколишнього світу.

Продуктивним для аналізу травматичного досвіду особистості є використання поняття емоційної схеми (Л. Грінберг, Р. Елліотт) [11, 12]. Емоційна схема є психологічним утворенням, що включає п'ять елементів: 1) система ранніх спогадів, що «живить» травму; 2) власне переживання; 3) тілесні маніфестації, що являють собою «буття переживання в тілі»; 4) когнітивні інтерпретації, що визначають «погляд» на світ і на себе; 5) мотивація, як система принципів, за якими людина спрямовує власне життя.

Дж. Янг [13, 15] увів у науковий обіг поняття ранньої дезадаптивної схеми (РДС), під яким він розуміє стійку сукупність реакцій, уявлень, емоцій, які сформувалися в ранньому дитинстві під впливом будь-яких несприятливих чинників в найближчому оточенні. РДС є стійкими структурами, які впливають на актуальне сприйняття навколишнього світу і керування власною діяльністю.

Дж. Янгом було виділено 18 РДС, які розділено на п'ять укрупнених груп (доменів), які пов'язані з незадоволенням тих чи інших базових потреб:

1. «Порушення зв'язку й відтогнення». До групи входять РДС: «Емоційна депривованість», «Покинутість / Нестабільність», «Недовіра / Очікування жорстокого поводження», «Соціальне відчуження», «Дефективність / Сором». Згідно даним Дж. Янга, РДС, які стосуються цієї категорії, є найбільш потужними і руйнівними з усіх.

2. «Порушена автономія». Група включає наступні РДС: «Неуспішність», «Залежність / Безпорадність», «Уразливість», «Сплутана ідентичність». До цієї групи увійшли РДС, що формуються у відповідь на незадоволення потреб в автономії, незалежності, самовизначення, власної ефективності.

3. «Спрямованість на інших». Група містить РДС «Покірність», «Самопожертва», «Пошук схвалення». РДС, які увійшли до цієї групи, формуються внаслідок незадоволеності потреб в самоповазі, власної значущості і цінності, реалізації своїх бажань і планів.

4. «Порушення границь». До цієї групи входять РДС «Привілейованість / Грандіозність», «Недостатність самоконтролю».

5. «Надмірна пильність і заборони». До цієї групи належать РДС «Жорсткі стандарти / Прискіпливість», «Придушення емоцій», «Негативізм / Песимізм», «Пунітивність». Ця група включає в себе РДС, пов'язані з придушенням потреб в спонтанності, грі і безпечному вираженні емоцій та відчутті власних потреб.

Дж. Янг стверджує, що незадоволення, як і надмірне задоволення, базових емоційних потреб дитини призводить до формування РДС, які є стійкими структурами, що включають в себе власне спогади, емоції, когніції та тілесні відчуття, що формуються в дитинстві і зберігаються протягом усього життя людини.

Актуальність дослідження раннього травматичного досвіду визначається необхідністю теоретичного осмислення і практичного використання знань щодо про перетворення інфантильного емоційного досвіду особистості в стійку систему уявлень про себе, світ та інших людей, а також моделі побудування стосунків зі значущим оточенням.

Метою роботи є визначення впливу раннього травматичного досвіду на якість партнерських стосунків у сучасних молодих жінок.

Для проведення дослідження використано такі **методи**: «Діагностика ранніх дезадаптивних схем» (Д. Янг; адаптація П.М. Кас'яник, Е.В. Романової) для визначення раннього травматичного досвіду; «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» (С.В. Духновський) та «Опитувальник діагностики стилю міжособистісних стосунків» (О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, І.О. Бару) для вивчення якості та порушень актуальних партнерських стосунків. Для статистичної обробки застосовано кореляційний аналіз за методом Спірмена.

До складу **дослідницької вибірки** увійшли 75 жінок віком від 19 до 23 років, які є студентками закладів вищої освіти м. Харкова. На час проведення дослідження усі досліджувані не перебували у шлюбі та не мали дітей, але мали досвід партнерських стосунків (закоханість, зустрічалися із чоловіком).

Результати дослідження. Результати, що отримано за методикою діагностики ранніх дезадаптивних схем (табл. 1), було піддано аналізу з точки зору рівня вираженості та наявності певних провідних дезадаптивних схем, що можуть формувати «ядро травматичного досвіду» особистості. За вказаною методикою існують п'ять основних шкал (доменів), які являють собою угруповання з більш конкретних вузьких дезадаптивних схем (18 схем). З огляду на громіздкість аналізу за кожною схемою, ми наведемо результати за основними шкалами.

Таблиця 1

Виразеність ранніх дезадаптивних схем у жінок

Основні шкали	$X_{\text{сеп}}$	σ
Порушення зв'язків та відторгнення	56,2	18,7
Порушення автономії	45,3	15,4
Спрямованість на інших	41,9	11,8
Порушення границь	30,4	6,9
Надмірна пильність і заборони	54,1	17,1

З наведених даних бачимо, що провідними доменами у дослідницькій вибірці молодих жінок виявилися «Порушення зв'язків та відторгнення», яка відображає незадоволеність базової потреби у любові та прихильності, та «Надмірна пильність і заборони», яка свідчить про незадоволеність потреби у вільному виразі потреб та емоцій. Ці результати можна зрозуміти як вплив дитяче-батьківських стосунків, що пов'язаний із акумуляцією негативного досвіду дефіциту або втрати безпечної прихильності, що супроводжується переживаннями покинутості, соціального відчуження, недовіри до світу в цілому, а також із труднощами у сфері самоконтроля, відчуттям власного знецінення і, внаслідок цього, обмеження себе у вираженні емоцій та імпульсів. Такий досвід може бути сформований як результат впливу значних соціокультурних подій, що знаходить відбиття у теорії поколінь Н. Хоуа та В. Штрауса [14]. І дійсно умови дитячого розвитку сучасної молоді є такими, що це їхнє дитинство припадало на період 90-х років із властивою йому нестабільністю та руйнуванням старих лекал побудування суспільства, що знайшло відображення і в порушенні почуття безпеки й базової довіри та надмірної спрямованості до надконтролю подій життя, особливо емоційної складової.

Для встановлення зв'язку між особливостями раннього травматичного досвіду та особливостями побудування актуальних партнерських стосунків первісні дані, отримані за вказаними вище методиками, було піддано математико-статистичній обробці – кореляційному аналізу за методом Спірмена. Нами було отримано низку кореляційних зв'язків, які досягають рівня статистичної значущості ($p < 0,05$ для $n=75$).

Аналіз було здійснено окремо за стилями та порушеннями партнерських стосунків («Опитувальник діагностики стилю міжособистісних стосунків», табл. 2) та показниками якості й гармонійності стосунків («Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» табл. 3).

Наведені дані свідчать про наявність зворотнього зв'язку усіх ранніх дезадаптивних схем із шкалою близькості (психологічної інтимності). Цей результат вказує на те, що будь-яка інфантильна травматизація є чинником, що перешкоджає формуванню здатності встановлювати теплі близькі стосунки, саморозкриттю й довіри до партнера. Найбільш навантаженим за значенням коефіцієнту кореляції є домен «Порушення зв'язків та відторгнення», тобто незадоволеність базової потреби у надійній безпечній прихильності. Цей результат кореспондує із думкою Дж. Янга, який відзначав власне цей домен як найбільш патогенний.

Таблиця 2

Зв'язок ранніх дезадаптивних схем зі стилями міжособистісних стосунків у жінок

Основні шкали	Близькість	Злиття	Сепарація
Порушення зв'язків та відторгнення	-0,66	0,57	0,40
Порушення автономії	-0,54	0,53	
Спрямованість на інших	-0,25	0,62	
Порушення границь	-0,31	0,38	0,29
Надмірна пильність і заборони	-0,57	0,69	0,35

Серед двох форм порушених стилів міжособистісних стосунків більш патогенним за кількістю кореляційних зв'язків із травматичним дезадаптивним досвідом є стиль «Злиття», що відображає модель стосунків у вигляді надзалежності, фіксації на іншому, зниження почуття власної цінності та готовності «служити» партнерові. Фактично ми не спостерігаємо певної специфічності ранніх дезадаптивних схем у цьому випадку, наявність достатньо вираженої будь-якої групи схем вже є чинником, що обумовлює співзалежність у стосунках. Стиль стосунків «Сепарація» пов'язаний зі схемами, що відтворюють незадоволеність потреб у надійній прихильності, у стабільних границях та вільному виразі потреб та емоцій. Тобто цей стиль функціонує як комбінація базового почуття недовіри й спрямованості до захисту власних границь й надконтролю.

Надалі розглянемо результати суб'єктивної оцінки міжособистісних стосунків. З табличних даних бачимо, що найбільш дезадаптивною виявляється домен схем «Порушення зв'язків та відторгнення», він позитивно корелює з усіма чотирма шкалами, що відображають різні аспекти дисгармонійності у стосунках та зниження якості останніх. Тобто, аспекти формування надійної прихильності та задоволення потреби у любові та прийнятті є найбільш значущими у забезпеченні якості та відчуття задоволеності міжособистісними стосунками.

Таблиця 3

Зв'язок ранніх дезадаптивних схем з показниками якості й гармонійності стосунків у жінок

Основні шкали	Напру-женість	Відчу-женість	Агресив-ність	Конфлікт-ність
Порушення зв'язків та відторгнення	0,56	0,62	0,30	0,28
Порушення автономії	0,40	0,41		0,33
Спрямованість на інших				
Порушення границь			0,48	
Надмірна пильність і заборони	0,49	0,44		0,26

Згідно теорії прихильності Дж. Боулбі [2] типи прихильності є надбанням першого року розвитку особистості й результатом материнських стратегій, які надалі генералізуються у період дорослості у якості «робочих моделей» прихильності у партнерських стосунках.

Ще два домени виявляють вплив на показники напруженості, відчуженості й конфліктності у стосунках – «Порушення автономії» та «Надмірна пильність і заборони». Ці ранні дезадаптивні схеми базуються на депривованості таких потреб як потреба бути самостійним, самодостатнім та успішним і потреба у вільному виразі потреб та емоцій. Фактично їх присутність в інфантильному досвіді особистості викликає внутрішню напругу, тенденцію до ізоляції та самотності й нездатність до пошуку компромісів, й гучного вирішення конфліктів у стосунках. Таким чином, вони стають джерелом дезадаптації у партнерстві. Нами не виявлено кореляційних зв'язків домену «Спрямованість на інших», але порівнюючи із результатами попереднього етапу, які свідчать про високий рівень травматичності цього домену, ми не

можемо однозначно стверджувати, що він не викликає зниження якості стосунків. Можливо вектор цього порушення є таким, що жінка є спрямованою на стабілізацію та утримання стосунків будь-якою ціною, тому і не виявляє ознак конфліктності або агресивності. Оскільки це саме ті вияви, що сприятимуть розриву стосунків. Домен «Порушення границь» утворює кореляційний зв'язок із показником агресивності, що є очікуваним результатом оскільки саме агресія є механізмом відстоювання та захисту персональних границь.

Таким чином, ми бачимо, що ранні дезадаптивні схеми, які мали пристосувальне та его-захисне значення в ранні періоди розвитку особистості, виявляються і в дорослому віці та функціонують як фільтри, крізь призму яких особистість сприймає іншого – партнером – й будує певні моделі взаємодії із ним. Загальний вплив цих ранніх схем є таким, що знижує якість стосунків оскільки не дозволяє людині бути гнучким та відкритим новому досвіду.

Висновки

1. Провідні аспекти раннього травматичного досвіду у сучасних жінок пов'язані із незадоволеністю базових потреб в любові, турботі, безпеці, а також свободи у емоційному виразі себе та задоволенні власних потреб.

2. Здатність до психологічної інтимності як здоровий стиль партнерських стосунків базується на задоволеності базових потреб у ранні періоди розвитку особистості, перш за все потреби у надійній безпечній прихильності. Вираженість в інфантильному досвіді особистості дезадаптивних схем призводить до формування порушень у партнерських стосунків в період дорослості. Стиль міжособистісних стосунків «Злиття» є найбільш дезадаптивним та формується на базі комплексного порушення задоволення базових потреб особистості. Стиль міжособистісних стосунків «Сепарація» формується на основі відчуття базової недовіри й наявності незадоволених потреб у автономії, незалежності, надмірного контролю своїх емоцій та дій.

3. Загальне зниження якості стосунків (за показниками напруженості, відчуженості, агресивності й конфліктності) спостерігається при групі ранніх дезадаптивних схем («Порушення зв'язків та відторгнення»), що свідчить про провідну роль надійної прихильності у забезпеченні якості стосунків у період дорослості. Високий ступінь дезадаптації у стосунках викликають групи схем «Порушення автономії» та «Надмірна пильність і заборони», що вказує на значущість аспектів психологічної автономії та емоційної свободи підтриманні якості стосунків.

Отримані дані можуть бути використаними у консультаційній та психотерапевтичній практиці у роботі із проблематикою генезу порушених міжособистісних стосунків шляхом рекапітуляції інфантильного травматичного досвіду. Перспективою подальшої роботи вважаємо напрям дослідження інших компонентів раннього травматичного досвіду (когнітивного, емоційного тощо) та їхні зв'язки із побудуванням життєвого шляху у період дорослості.

Список використаних джерел

1. Адлер А. Наука жить. / А. Адлер – Киев: Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. Боулби Дж. Привязанность / Джон Боулби / Пер. с англ. Н.Г. Григорьевой и Г.В. Бурменской – М.: Гардарики, 2003. – 477 с.
3. Бурмака Н.П. Психологічні чинники формування алкогольної адиктивної поведінки у підлітків та юнацтва. / Н.П. Бурмака. – Дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05. - Київ, 2003. – Рукопис. 207 арк.: рис.
4. Галимзянова М. В. Выраженность ранних дезадаптивных схем и режимов функционирования схем у мужчин и женщин в период ранней, средней и поздней зрелости/ М.В. Галимзянова, П.М. Касьяник, Е.В. Романова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 16. Психология. Педагогика – 2016. – Вып. 3. – С.109-125.
5. Количество депрессивных людей в Украине является наибольшим в Европе. – Электронный ресурс. Режим доступа: https://24tv.ua/health/ru/kolichestvo_depressivnyh_ljudej_v_ukraine_javljaetsja_naibolshim_v_evrope_n785941
6. Кочарян А.С. Личностные детерминанты стиля жизни: психологическая валеология / А.С. Кочарян, Н.В. Барина, О.М. Зубенко // Психологічне консультування і психотерапія. – 2017. – Т.1, Вип. 8. – С. 6-15.
7. Растет ли в Украине количество людей с психическими расстройствами – мнение психиатра. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://timeua.info/post/obshchestvo/rastet-li-v-ukraine-kolichestvo-lyudej-s-psihicheskimi-rasstrojstvami--mnenie-psihiatra-10515.html>
8. Самойлова О.В. Историчні, клінічні та психологічні особливості формування посттравматичних стресових розладів / О.В.Самойлова, О.М. Міщенко // Актуальні проблеми сучасної медицини. – 2018. – Т. 1, Вип. II – С. 67-73.
9. Харченко А.О. Особливості психотерапевтичної роботи з травматичним емоційним досвідом комбатантів / А.О. Харченко // Психологічне консультування і психотерапія. – 2017. – Том 1, Вип.8. – С. 66-72.
10. Bruhn A.R. Cognitive perceptual model and the projective use of autobiographical memory/ A.R. Bruhn // Journal of Personality Assessment. – 1990. – Vol. 55. – P. 95–114.
11. Elliott R. Emotion-focused therapy / R. Elliott // The Tribes of the Person-centred Nation: A Guide to the Schools of Therapy Associated with the Person-centred Approach. PCCS Book, 2004. – P. 103 – 130.
12. Elliott R. Emotion-focused therapy / R.Elliott, L. Greenberg // The Person-Centred Counselling and Psychotherapy Handbook: Origins, Developments and Current Applications: L.: UK Higher Education Humanities & Social Sciences Counselling, 2016. – P. 213-222.
13. Handbook of Schema Therapy: Theory, Research and Practice / Ed. by Van Vreeswijk M., Broersen J., Nadort M. – London: Wiley-Blackwell, 2012. – 647 p.
14. Strauss W. Generations: The History of Americas Future, 1584 to 2069. / Strauss, William; Neil Howe. – New York: Harper Perennia, 1991. – 279 p.
15. Young J. E. Schema Therapy: A Practitioner's Guide. / J. E.Young , J. S.Klosko , M.Weishaar – New York: Guilford Publications, 2003. – 436 p.